

УДК 342.25

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.49>

ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТІВ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

Кириченко Ю.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри правового забезпечення
підприємницької діяльності та фінансової безпеки,
Харківський національний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9125-218X
e-mail: y.kirichenko111@gmail.com*

Кириченко Ю.М. Принципи діяльності органів місцевого самоврядування як суб'єктів фінансового права.

В статті досліджено основоположні засади діяльності органів місцевого самоврядування в Україні як форми організації та функціонування публічної влади на місцевому рівні. Визначено, що принципи діяльності органів місцевого самоврядування виступають підґрунтям і основним орієнтиром для реалізації всієї нормотворчої і правозастосовчої діяльності місцевих органів влади. Маючи загальнообов'язковий, імперативний і загально значимий характер, вони складають фундамент для існування системи місцевого самоврядування, охоплюють всі аспекти діяльності її органів, визначають весь комплекс суспільних відносин, що виникають у процесі їх організації та функціонування.

Встановлено, що відповідно до організаційних принципів формується і функціонує система органів місцевого самоврядування (верховенства закону в організації системи органів місцевого самоврядування; поєднання представницької демократії з формами прямого волевиявлення громадян; підконтрольності та відповідальності органів і посадовців місцевого самоврядування перед територіальною громадою; організаційного відособлення місцевого самоврядування, його органів в системі управління державою і взаємодія на засадах партнерства з органами державної влади у здійсненні загальних завдань і функцій; повсюдності місцевого самоврядування; правої, організаційної та фінансової спроможної автономії місцевого самоврядування).

Функціональні принципи слугують підґрунтям для належної адміністративної нормотворчої та правозастосовної діяльності органів місцевого самоврядування як суб'єктів адміністративно-правових відносин (пріоритету прав і свобод людини і громадянина; відкритості і прозорості у діяльності органів місцевого самоврядування; законності як діяльності органів місцевого самоврядування відповідно до повноважень і в порядку, визначених законом; поєднання співмірності, необхідної достатності та придатності здійснюваних дій з боку органів місцевого самоврядування з неприпустимістю зловживання наданими повноваженнями під час вирішення питань місцевого значення; компетенції, професіоналізму, неупередженості та спроможності; запобігання корупційним діям; доступності та своєчасності надання адміністративних послуг; субсидіарності прийняття рішень; участі представників територіальних громад у розробці проектів управлінських рішень та їх прийнятті; колегіальності; відповідальності за прийняті рішення).

Ключові слова: принципи діяльності органів влади, органи місцевого самоврядування, матеріально-фінансова самостійність, фінансове право, публічне управління.

Kyrychenko Yu.M. Principles of activity of local self-government bodies as subjects of financial law.

The article examines the fundamental principles of the activity of local self-government bodies in Ukraine as a form of organization and functioning of public authority at the local level. It is determined that the principles of activity of local self-government bodies serve as the basis and main reference point for the implementation of all normative and law-enforcing activities of local authorities. Having a

generally binding, imperative and generally significant nature, they form the foundation for the existence of the local self-government system, cover all aspects of the activities of its bodies, determine the entire complex of social relations that arise in the process of their organization and functioning.

It has been established that in accordance with the organizational principles, the system of local self-government bodies is formed and functions (the rule of law in the organization of the system of local self-government bodies; the combination of representative democracy with forms of direct expression of citizens' will; the control and responsibility of local self-government bodies and officials before the territorial community; the organizational isolation of local self-government, its bodies in the state management system and interaction on the basis of partnership with state authorities in the implementation of general tasks and functions; the ubiquity of local self-government; the legal, organizational and financially capable autonomy of local self-government).

The functional principles serve as the basis for proper administrative rule-making and law-enforcement activities of local self-government bodies as subjects of administrative-legal relations (the priority of human and citizen rights and freedoms; openness and transparency in the activities of local self-government bodies; legality as the activities of local self-government bodies in accordance with the powers and in the manner prescribed by law; combination of proportionality, necessary sufficiency and suitability of actions taken by local self-government bodies with the inadmissibility of abuse of the granted powers when resolving issues of local importance; competence, professionalism, impartiality and capacity; prevention of corrupt acts; accessibility and timeliness of administrative services; subsidiarity of decision-making; participation of representatives of territorial communities in the development of draft administrative decisions and their adoption; collegiality; responsibility for decisions made).

Key words: principles of government activities, local self-government bodies, material and financial independence, financial law, public administration.

Постановка проблеми. Всебічне розкриття правових засад діяльності органів місцевого самоврядування в Україні як форми організації та функціонування публічної влади на місцевому рівні не уявляється можливим без детального вивчення принципів їх діяльності, які відображають головні якості цього багатогранного, комплексного соціально-правового інституту з позиції його змісту та юридичної природи.

Актуальність піднятої проблематики є безсумнівною, особливо в аспекті проведення впродовж останніх років в Україні широкомасштабного реформування системи органів місцевого управління. Адже зрозуміло, що радикальна модернізація існуючої моделі місцевого самоврядування повинна спиратися як на європейський досвід муніципального будівництва, так і на чітку науково-теоретичну базу, методологічні розробки та якісне нормативно-правове забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам визначення сутності принципів діяльності органів місцевого самоврядування та державного управління, основним факторам їх формування та реалізації, а також тенденціям розвитку й вдосконалення приділяли увагу такі вчені, як: В.Б. Авер'янов, Г.В. Атаманчук, О.М. Бабич, В.В. Баштанник, В.І. Борденюк, О.М. Бориславська, І.А. Грицяк, А.А. Грובה, М.І. Деркач, А.Н. Євтушенко, Н.В. Камінська, В.М. Кампо, В.С. Куйбіда, П.М. Любченко, А.С. Матвієнко, М.В. Пітцик, С.Г. Серьогіна, П.А. Трачук та інші. Вони переважно зосереджували увагу на загальній характеристиці основоположних засад місцевого самоврядування, що закріплені у міжнародному, конституційному та галузевому законодавстві.

Метою статті є визначення особливостей реалізації організаційних та функціональних принципів діяльності органів місцевого самоврядування на сучасному етапі державотворення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Довідкова література тлумачить термін «принцип» (від лат. «principium») як початок, основа у філософії; те, що знаходиться в основі деякої сукупності фактів або знань із збереженням первинного відтінку [1, с. 214]; особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; правило, покладене в основу діяльності якої-небудь організації, товариства і таке інше [2, с. 941]; норма, канон або правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці [3, с. 614]; основоположне теоретичне знання, що не вимагає доказу [4, с. 132].

У філософському розумінні під принципом розглядаються внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні та теоретичні засади, якими вона керується в житті, у різноманітних сферах діяльності [5, с. 383].

Уже на цьому етапі комплексного аналізу інформаційно-довідкової літератури стає помітним існуючий достатньо широкий спектр точок зору щодо роз'яснення терміну «принцип», що обумовлено різновекторною їх роллю, яку вони відіграють у тій або іншій сфері людської практичної діяльності. Разом із тим, прийнятним цей термін може бути лише до тих категорій, які можуть бути названі саме «основоположними», «керівними» або «засадничими», оскільки принцип – це узагальнене вираження природи і соціальної сутності відповідного явища, що відображає об'єктивно існуючу реальність і закономірності, які в ній діють, їх спрямованість і найсуттєвіші властивості.

У правознавчій літературі предметом наукового дослідження, як правило, виступають принципи права. Дослідники, зазвичай, не мають єдиного підходу до розуміння їх поняття. Існування різноманітних наукових концепцій щодо правової природи та змісту принципів права Т.З. Гарасимів пояснює багатоаспектністю даної категорії та різними методологічними підходами науковців до поняття права, а саме – щодо первинності права і його принципів [6, с. 11]. Безсумнівно, цій проблематиці присвячено чимало монографічних праць як у загальній теорії права, так і в окремих галузевих науках, однак багато питань, як і раніше, залишаються «відкритими».

Між іншим, усіх сучасних науковців об'єднує одна думка: принципи права – це основоположні, керівні ідеї, що мають правовий характер, перебуваючи лише у чітко визначених нормативних межах, що відображають засадничі загальнолюдські цінності, розкривають сутність права та визначають зміст і спрямованість правового регулювання та розвитку суспільства. Особливий наголос ученими робиться на тому, що вони віддзеркалюють не лише сутність і зміст права, його внутрішню статичну побудову, але й увесь процес його застосування у динаміці. Функціональне призначення принципів права полягає у забезпеченні ідеологічної єдності правотворчості, правореалізації та правопорядку, оскільки, пронизуючи всю правову систему, вони орієнтують її розвиток на найбільш цінні ідеали.

Найбільш переконливим слід визнати висновок, зроблений А.М. Колодієм, який наполягає на тому, що принципи права – це такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності, підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права та утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ладу. Вони спрямовують і надають синхронності всьому механізму правового регулювання суспільних відносин, досконаліше інших розкривають місце права в суспільному житті і його розвиткові. Саме принципи права є критерієм законності та правомірності дії громадян і посадових осіб, адміністративного апарату і органів юстиції [7, с. 43]. Такі висновки надають підстави відслідкувати факт того, що об'єктивність принципів обумовлюється як характером суспільних відносин, так і всіма соціально-політичними, ідеологічно-культурними та економічними процесами, які відбуваються у життєдіяльності суспільства. Водночас принципи існують об'єктивно до тих пір, поки керівні уявлення, теоретичні керівні положення не будуть текстуально виражено та закріплено у праві. До цього часу вони не можуть вважатись принципами права, відповідно – не мають правового значення.

У будь-якому випадку, без законодавчої визначеності принципів вести мову про їх існування не доводиться, оскільки вони перебувають на цьому етапі лише як керівні ідеї, як явища правосвідомості. Саме тому їх розуміння крізь призму основних нормативно-керівних засад і правил, що визначають загальну спрямованість, основні особливості та найбільш суттєві риси правового регулювання певних суспільних відносин виглядає на сьогодні прийнятним і обґрунтованим.

Сучасні науковці також підкреслюють, що принципам права притаманні такі властивості, як: системність та взаємоузгодженість, загальнообов'язковість, універсальність, предметна визначеність, загальнозначущість, регулятивність [8, с. 42]; нормативний характер; найвища стабільність; високий рівень узагальнення й абстрагування; фундаментальність. Такі характерні риси дозволяють принципам права виконувати регулятивну, системоутворюючу, інформаційну, правовиховну, пізнавальну й ціннісну функції [9, с. 21]. Зазначений перелік ознак висвітлює властивості, які притаманні принципам місцевого самоврядування, і надає можливість не лише зрозуміти їх зміст та сутність, але й отримати уявлення про всю значимість і функціональну цінність. Дозволимо собі додати ще й таку ознаку, як їх «забезпеченість з боку держави», з огляду на те, що закріплені у зовнішніх правових формах принципи права передбачають можливість застосування правового примусу у випадку їх недотримання чи неналежного виконання.

Безперечним є те, що основні принципи права отримують розвиток і конкретизацію у принципах кожної галузі права. Цим пояснюється та обставина, що вищенаведені підходи щодо розкриття змісту, сутності та ознак досліджуваної категорії знаходяться в основі наукових позицій учених, які вивчали особливості принципів місцевого самоврядування та діяльності його органів.

Як обумовлені природою публічної влади відправні засади, ідеї й вимоги, які лежать в основі організації та функціонування місцевого самоврядування, регламентації соціальних зв'язків, визначають форми й методи діяльності суб'єктів місцевого самоврядування тлумачить принципи місцевого самоврядування П.М. Любченко [10, с. 102]. Зустрічається точка зору на принципи місцевого самоврядування як на явища, що відображають іманентні якості цього феномена з позицій його змісту та політико-правової природи [11, с. 28].

Системний аналіз спеціальної юридичної літератури надає підстави стверджувати, що у переважній більшості випадків під принципами місцевого самоврядування розглядаються, обумовлені самою природою цього складного соціально-правового і політичного інституту, його завданнями та функціями основні вихідні ідеї і положення, закріплені у чинному законодавстві, які визначають основи організації і функціонування місцевого самоврядування та їх органів. Нам видається більш прийнятним, все ж таки, надаючи визначення принципам місцевого самоврядування використовувати словосполучення «нормативні правила» або «нормативні засади», а не «визначальні ідеї». Адже вони виступають підґрунтям і основним орієнтиром для реалізації всієї нормотворчої і правозастосовчої діяльності місцевих органів влади. Маючи загальнообов'язковий, імперативний і загально значимий характер, вони складають фундамент для існування системи місцевого самоврядування, охоплюють всі аспекти діяльності її органів, визначають весь комплекс суспільних відносин, що виникають у процесі їх організації і функціонування.

Функціональне призначення того чи іншого принципу місцевого самоврядування важко переоцінити. Адже їх нормативно-регулятивні та системні властивості, взаємоузгодженість та взаємодія між собою, сутнісна природа спрямовані на досягнення максимального ефекту та результативності від діяльності територіальних громад та обраних ними органів і посадових осіб з метою самостійного вирішення місцевих питань на певній адміністративно-територіальній одиниці.

Найбільш часто на сторінках наукових видань зустрічається класифікаційний розподіл принципів місцевого самоврядування за формою їх існування, тобто джерелом або способом матеріалізації у праві, а саме на: загальноправові (конституційні) та спеціальні (спеціалізовані). Якщо перша група обумовлена конституційно-правовою природою місцевого самоврядування (народовладдя, гуманізм, демократизм, верховенство права, законність, гласність), і відображає та розкриває соціальну природу місцевого управління, його детермінованість і зумовленість суспільством; то друга (колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених відповідними законами; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування) безпосередньо закріплюють особливості місцевого самоврядування, зокрема діяльності його органів. Усі названі принципи мають самостійне значення і тісно пов'язані між собою. У сукупності вони становлять єдину цілісну систему принципів організації та функціонування місцевого самоврядування [12, с. 195]. Системність як ознака означає, що кожний із принципів місцевого самоврядування діє не автономно, у відриві один від одного, а цілісно, тобто в єдності та взаємозв'язку.

С.Г. Скрипничук до найважливіших принципів, на основі яких організуються та діють органи місцевого самоврядування, зараховує: а) принцип демократизму, який передбачає створення сприятливих умов задля реальної участі громадян в управлінні справами держави та суспільства; б) принцип поділу влади, який передбачає обов'язковий поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, і забезпечує визнання та гарантування самоврядування як права територіальних громад вирішувати питання місцевого значення; в) принцип законності, який є основою функціонування органів держави і місцевого самоврядування і який означає, що згадані органи можуть створюватися і діяти у спосіб, передбачений чинним законодавством; г) принцип гуманізму, як одна із головних засад конституційного ладу України, адже людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека, визнаються найвищою демократичною цінністю [13, с. 35].

Загальноправові принципи визнані міжнародною спільнотою, мають фундаментальний характер і найвищий ступінь абстрактності, відмічаються підвищеною стабільністю, ідеологічною нейтральністю, оскільки визначають загальні засади організації та діяльності будь-якого органу демократичної публічної влади, як і держави в цілому. Усі вони знайшли своє відображення у Розділі I Основного Закону України і тому, як основоположні засади, служать «системою координат» для вироблення та закріплення всіх інших принципів, зокрема організаційних та функціональних нормативних правил та стандартів, відповідно до яких реалізуються функції та повноваження місцевих органів влади.

Визнання і закріплення вітчизняним суб'єктом правотворчості вищенаведених принципів у законодавстві України є необхідною вимогою Європейської Хартії місцевого самоврядування (надалі – Хартія), якою передбачено перелік основних засад формування відповідної системи місцевого самоврядування у державах-членах Ради Європи, що підписали цей документ. Реалізуючи децентралізовані державно-владні повноваження, органи та посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані оптимально поєднувати у своїй діяльності муніципальні та державні інтереси, зокрема якісно та відповідально здійснювати окремі повноваження органів виконавчої влади, які делеговані їм законом. З іншого боку, європейський законодавець наполягає на тому, що якщо повноваження делегуються органам місцевого самоврядування центральним чи регіональним органом, органи місцевого самоврядування у міру можливості мають право пристосовувати свою діяльність до місцевих умов (ч. 5 ст. 4 Хартії) [14].

Принцип правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності місцевого самоврядування та його органів полягає в тому, що останні повинні мати свої власні повноваження, визначені на конституційному та законодавчому рівнях. Частиною 1 ст. 4 Хартії також визначено, що «головні повноваження і функції органів місцевого самоврядування визначаються конституцією або законом. Однак це положення не перешкоджає наділенню органів місцевого самоврядування повноваженнями і функціями для спеціальних цілей відповідно до закону. Такі повноваження мають бути повними і виключними і не можуть скасовуватися чи обмежуватися іншим, центральним або регіональним органом, якщо це не передбачене законом» (ч. 4 ст. 4 Хартії) [14]. Вітчизняний суб'єкт правотворчості також закріпив у ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» положення, відповідно до якого «органи місцевого самоврядування є юридичними особами і наділяються цим та іншими законами власними повноваженнями, у межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до Закону» [15].

Як цілком вірно зазначає О.П. Кириленко, на матеріально-фінансову самостійність місцевого самоврядування наголошує ч. 1 ст. 9 Європейської Хартії місцевого самоврядування, де зокрема говориться, що органи місцевого самоврядування мають право, в межах національної економічної політики, на володіння достатніми власними коштами. Враховуючи це, у ч. 1 ст. 142 Конституції України встановлено, що матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів [16, с. 134]. Керуючись ч. 6 ст. 16 та ч. 1 ст. 61 вищеназваного Закону відмітимо, що місцеві бюджети є самостійними, вони не включаються до Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та інших місцевих бюджетів, оскільки органи місцевого самоврядування в селах, селищах, містах, районах у містах (у разі їх створення) самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети згідно з Бюджетним кодексом України [15].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, доцільно поділити принципи діяльності органів місцевого самоврядування як суб'єктів адміністративного права на: 1) організаційні; 2) функціональні, під впливом яких створюються оптимальні організаційні умови для реалізації адміністративної нормотворчої та правозастосовчої діяльності органами місцевого самоврядування, а також визначаються її способи, зміст та правова форма.

До організаційних принципів діяльності органів місцевого самоврядування, тобто таких, за якими формується і функціонує система органів місцевого самоврядування, варто зарахувати: верховенства закону в організації системи органів місцевого самоврядування; поєднання представницької демократії з формами прямого волевиявлення громадян; підконтрольності та відповідальності органів і посадовців місцевого самоврядування перед територіальною громадою; організаційного відособлення місцевого самоврядування, його органів в системі управління державою і взаємодія на засадах партнерства з органами державної влади у здійсненні загальних за-

вдань і функцій; повсюдності місцевого самоврядування; правової, організаційної та фінансової спроможної автономії місцевого самоврядування.

З іншого боку, такі принципи, як: верховенства права як пріоритету прав і свобод людини і громадянина; відкритості і прозорості у діяльності органів місцевого самоврядування; законності як діяльності органів місцевого самоврядування відповідно до повноважень і в порядку, визначених законом; поєднання співмірності, необхідної достатності та придатності здійснюваних дій з боку органів місцевого самоврядування з неприпустимістю зловживання наданими повноваженнями під час вирішення питань місцевого значення; компетенції, професіоналізму, неупередженості та спроможності; запобігання корупційним діям; доступності та своєчасності надання адміністративних послуг; субсидіарності прийняття рішень; участі представників територіальних громад у розробці проектів управлінських рішень та їх прийнятті; колегіальності; відповідальності за прийняті рішення – утворюють систему функціональних принципів, яка слугує підґрунтям для належної адміністративної нормотворчої та правозастосовної діяльності органів місцевого самоврядування.

Отже, на підставі проведеного системного аналізу норм національного та європейського законодавства, під принципами діяльності органів місцевого самоврядування слід розуміти законодавчо зафіксовані нормами вітчизняного та міжнародного законодавства об'єктивно обумовлені природою публічної влади, стержневі, відносно стабільні, науково обґрунтовані засади, які, з одного боку, визначають організаційну структуру, соціальну спрямованість і основні властивості місцевого самоврядування як багатокomплексного соціально-правового явища, а з іншого, – які на протязі тривалого часу не зазнають суттєвих змін, і визначають характер і зміст нормотворчої і правозастосовної діяльності виконавчих і представницьких органів місцевого самоврядування як суб'єктів адміністративних правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Косматенко М. Перспективи реформування житлово-комунальної сфери зі зміною форм власності. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 4 (7). URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04\(7\)/10kmmzfv.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04(7)/10kmmzfv.pdf).
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1051 с.
3. Новий тлумачний словник української мови в 4-х томах. Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. К.: Видавництво «Аконіт», 1998. Т. 3. 927 с.
4. Кубко Є.Б. Теорія організації і структури державного управління. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи. Колектив авторів. наук. керів. В.В. Цветков. К.: «Оріони», 1998. 364 с.
5. Філософський словник. За ред. В.І. Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: УРЕ, 1986. 525 с.
6. Гарасимів Т.З. Принципи права соціального забезпечення України: *навч. посіб.* / Т.З. Гарасимів. Дрогобич: Відродження, 2002. 128 с.
7. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42–46.
8. Старчук О.В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 40–43.
9. Бахновська І.П. Риси принципів права: теоретичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск 23. Частина I. Том 1. С. 18–22.
10. Любченко П. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства: *монографія*. Х.: Одиссей, 2006. 352 с.
11. Трачук П.А. Участь громадян України у місцевому самоврядуванні: *монографія*. Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 2003. 190 с.
12. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: *підруч. для студ. вищ. навч. закл.* За ред. С.Г. Серьогіної. Х.: Право, 2005. 256 с.
13. Скрипничук В.М. Обласна рада в системі місцевого самоврядування в Україні: організація та діяльність: *монографія*. К.: Вид-во АМУ, 2006. 208 с.
14. Європейська хартія місцевого самоврядування (м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

15. Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
16. Кириленко О.П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика): *монографія*. К.: НІОС, 2000. 384 с.